

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

FORISEK PÉTER
CENSORINUS ÉS MŰVE A *DE DIE NATALI*
doktori értekezés tézisei

Debrecen
2003

I. AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSE, A TÉMA KÖRÜLHATÁROLÁSA

Az értekezés CENSORINUS egyetlen teljes egészében fennmaradt művét a *De die natali*-t (*A születésnap*) vizsgálja. A dolgozat 6 fő részből áll:

1. Bevezető tanulmány Censorinusról és műveiről.
2. Censorinus *A születésnap* (műfordítás).
3. Kommentár a műhöz.
4. Censorinus és a római kronológia története.
5. Censorinus és a római saeculumok.
6. Censorinus és az antik orvosi iskolák.

CENSORINUS Kr. u. 238-ban írta művét az előkelő származású és gazdag római szenátor, Quintus CAERELLIUS 49. születésnapjára. A *De die natali* igen népszerű volt a középkortól kezdve, amit jól mutat a számos középkori kézirat, ősnymtatvány, valamint újkori és modern kori szövegkiadás. Napjainkban CENSORINUS és műve ismét előtérbe került, az elmúlt húsz évben két új szövegkiadása (Censorini *De die natali liber ad Q. Caerellium accedit Anonymi cuiusdam epitoma disciplinarum (fragmentum Censorini)* ed. NICOLAUS SALLMANN. Teubner, Leipzig, 1983; Censorini *De die natali liber ad Q. Caerellium*. Prefazione, testo critico, traduzione e commento a cura di CARMELO A. RAPISARDA. Patron Editore, Bologna, 1991) és két fordítása jelent meg (ROCCA-SERRA, G.: Censorinus *Le jour natal*.

Traduction annotée. Par Rocca-Serra, G. Paris, 1980; Censorinus *Betrachtungen zum Tag der Geburt. 'De die natali'* mit deutscher Übersetzung und Anmerkungen herausgegeben von KLAUS SALLMANN. BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, Berlin).

Népszerűségének egyik oka az volt, hogy egyszerű, közérthető stílusban, kivonatos formában közölte az antik anthropológia, orvostudomány, csillagászat és kronológia eredményeinek egy részét, ezért a középkor- és koraújkorban még tankönyvként is használták. Szerzőnk azonban nem egy "zsebenciklopédiát" akart összeállítani tekintélyes pártfogója számára, hanem az emberi élet és a számok közötti összefüggéseket vázolta fel művében a saját korában olyannyira divatos számmisztika jegyében.

A De die natali felépítése

Bevezetés I-III.

I. caput: Bevezető, a mű célkitűzése

II-III. caput: A geniusok, különféle ókori szerzők elképzelései a geniusok szerepéről

Orvosi-anthropológiai nézetek és vélemények a születésről IV-XIII.

IV. caput: Az emberiség ősz eredete. Elméletek az ember keletkezéséről (többek közt PÜTHAGORASZ, XENOKRATÉSZ, ARISZTOTELÉSZ, ANAXIMANDROSZ, EMPEDOKLÉSZ, PARMENIDÉSZ, DÉMOKRITOSZ, ZÉNÓN)

V-VIII. A gyermek születése. Antik orvosi iskolák tanítása a nemzésről, a magzat fejlődéséről és a gyermek születéséről.

V. A nemzés

VI. A fogantatás

VII. *Embryologia*, a magzat kifejlődése (különbéle orvosi iskolák tanítása arról, hogy hány hónap után jön világra a gyermek)

VIII. A khaldeusok tanítása a csillagok és a gyermek születése közötti összefüggésekről.

IX-XIV. Püthagoreusok tanítása a magzat fejlődéséről, az emberi élet egyes szakaszairól a gyermekkortól az öregségig.

IX, XI. A terhesség hossza.

X, XII. A zenei hangközök és a terhesség egyes szakaszai közötti összefüggések.

XIII. A világ felépítésének harmóniája.

XIV. Az emberi élet kritikus fordulópontjai.

A mű központja, Q. Caerellius laudatiója: XV. caput

Ókori kronológiai rendszerek: XVI-XXIV. caput

XVI. caput: Nagyobb időegységek különféle kronológiai rendszerekben: *lustrum* (ötéves periódusok a római történelemben), *aevum* (korszak, ami a legnagyobb egység)

XVII. caput: A *saeculom*-ok és az un. *ludi saeculares* (százados játékok). A *saeculum*-ok kérdése központi jelentőséget kap

CENSORINUS munkájában hiszen Róma nem sokkal a mű megjelenését követően ünnepelte fennállásának ezeréves évfordulóját (Kr. u. 248).

XVIII. caput: A különféle "*nagy év*"-ek (anni magni).

XIX. caput: A természetes év (*annus vertens*) a görögöknél és az egyiptomiaknál

XX-XXI. caput: A római természetes év fejlődése a királyság korától Iulius CAESAR naptárreformjáig. CENSORINUS hét különféle időszámítási rendszer (római consuli év, a görög olümpiaszok-szerinti időszámítás, Róma alapításának érája, a julianus-naptár, AUGUSTUS császár actiumi-érája, a babiloni NABONASSZAROSZ-éra és a makedón PHILIPPOSZ-éra) szerint datálja művét.

XXII. caput: A római hónapok.

XXIII. caput: A római naptár napjai.

XXIV. caput: A római napszakok.

A *De die natali* különösen fontos adalékokat tartalmaz a preszókratikus filozófiához, egyedül CENSORINUS ismerteti több preszókratikus filozófus kozmogóniai elképzeléseit. Értékes adalékok találhatóak az antik orvostörténethez, például megismerhetjük a görög orvosi iskolák elképzeléseit a magzat, valamint a gyermekek fejlődéséről. Ezen elképzelések nagy része azonban inkább számmisztikai, mintsem orvostörténeti szempontból érdekes, CENSORINUS ugyanis a maga korában igen divatos számmisztika jegyében az emberi élet és a számok közötti összefüggéseket vázolta

fel művében. CENSORINUS az egyik legfontosabb forrásunk a római *saeculum*-számítás és a *ludi saeculares* tanulmányozásához.

II. AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK VÁZOLÁSA

CENSORINUS *De die natali* c. művének számos régebbi és modern kiadásai közül SALLMANN és RAPISARDA szövegkiadását használtam fel, de a vitás szöveghelyek vizsgálatokor igyekeztem valamennyi régebbi szövegkiadás kritikai apparátusát is figyelembe venni. Hasznos segítséget jelentett GRAFTON recenziója, amely több ponton javítja SALLMANN szövegét és kommentárját (GRAFTON, A. T.: *Censorinus' Aureolus Libellus. CR 35, 1985, 46-48.*). A konkordanciákhoz, és a szövegkritikai vizsgálatokhoz felhasználtam az *IntraText Digital Library* (<http://www.intratext.com/y/LAT0197.HTM>) klasszikus szerzők műveit tartalmazó adatbázis szövegeit, valamint a Packard Institute *PHI CD ROM #5. 3 Latin texts*, illetve *TLG CD ROM 32 Greek Texts* c. adatbázisait.

A régebbi kutatás CENSORINUS eredetiségét kétségbe vonva inkább csak valamiféle sikeres kompilációnak tartotta a *De die natali*-t, mintsem önálló koncepcióval rendelkező alkotásnak, mely annak köszönhette fennmaradását, hogy "*monumentális*" forrásaival szemben igen rövid, tömör leírást adott a klasszikus antikvitás tudományos ismereteiről. A disszertáció munkahipotézise az volt, hogy a *De die natali* önálló koncepcióval rendelkező alkotás, melynek szerzője a

korábbi szaktudományi munkák eredményeit felhasználva, az emberi élet és a számok közötti összefüggéseket akarta bizonyítani. Feltételezésem igazolására CENSORINUS forrásait, valamint ezen források kezelését kellett megvizsgálnom. Szerzőnk összesen 180 nevet említ művében: történelmi személyeket, isteneket, illetve mitológiai alakokat. Legtöbbször filozófusokat említ meg (103 alkalommal említi 37 filozófus nevét), őket szaktudósok követik (61 alkalommal említi 32 tudóst). Ennél lényegesen kevesebbszer említi isteneket és mitológiai alakokat (mindösszesen 34 esetben) a műben, ezért ókori viszonylatokban a *De die natali*-t akár tudományos szakmunkának is nevezhetnénk. A két leggyakrabban idézett személy, az augustus-kori római régiségbúvár és természettudós Terentius VARRO (13 említés), illetve a Kr. e. VI. századi Dél-Itáliában tevékenykedő filozófus, PÜTHAGORASZ (12 említés). Őket ARISZTOTELÉSZ (9 említés), EMPEDOKLÉSZ és HIPPÓN (8-8 említés), ANAXAGORASZ (7 említés) és DÉMOKRITOSZ, valamint Iulius CAESAR (egyaránt 6-6 említés) követi. CENSORINUS egyetlen alkalommal sem említi PLINIUST, GELLIUST pedig csak egyetlen alkalommal említi, jóllehet bizonyíthatóan használta mindkettőjük művét.

A névanyag összegyűjtését követően összevettem a műben szereplő szerzők és CENSORINUS művének azonos részeit. A dolgozatban részletesen vizsgálom Terentius VARRO, az idősebb PLINIUS és GELLIUS szöveghelyeit. Rajtuk kívül még a preszókratikus filozófusok töredékeit (DIELS, H. - KRANZ, W.: *Die Fragmente der Vorsokratiker*. I-III. Berlin 1951⁶.) hasonlítottam össze a *De die*

natali-ban szereplő szöveghelyekkel. CENSORINUS görögségét külön fejezetben vizsgáltam.

A kronológiai fejezeteknél a klasszikus szerzők művei mellett a feliratos anyagot is megvizsgáltam, a *fasti*-nál a *FASTI CAPITOLINI*, *FASTI ANTIATES* és *FASTI OSTIENSES* fennmaradt tábláit, a *ludi saeculares*-nél pedig az egyes játékok emlékére állított feliratokat.

III. Az eredmények tézisszerű felsorolása

A disszertáció egyrészt megerősíti a magyar és nemzetközi szakirodalom eddigi CENSORINUS-kutatásainak eredményeit, másrészt néhány fontos ponton módosítja, valamint finomítja azokat.

1. Az értekezés CENSORINUS életrajzával kapcsolattal a következőket állapította meg. Szerzőnk a Kr. u. III. században élő római grammaticus volt, akinek rokoni kapcsolata nem bizonyítható sem a korábban, sem később élt CENSORINUSOKKAL. Néhány korábbi tanulmány szerzőjének vélekedésével szemben szerzőnk *grammaticus*-ként biztosan nem a római vezető réteghez tartozott.

2. A XXI. 6-9. caput adatait összevetve megállapíthatjuk, hogy a *De die natali* Kr. u. 238. június 25 és augusztus 28 között keletkezett.

3. A *De die natali* egyetlen klasszikus műfaji kategóriába sem tartozik, VARRO *Logistoricus*-aihoz áll legközelebb, de mindenképpen önálló műfajnak kell tekinteni.

4. CENSORINUS legfőbb forrása Terentius VARRO volt, biztosan használta az *Atticus. De numeris* (Cens. II. 2), a *Tubero. De origine humana* (Cens. IX. 1), a *De scaenicis originibus* (Cens. XVII. 8) és az *Antiquitates Rerum Humanarum*, illetve *Antiquitates Rerum Divinarum* (Cens. XVII. 15) c. műveket. VARRÓN kívül bizonyíthatóan forrásként használta még az idősebb PLINIUS *Historia Naturalis*-át, valamint Granius FLACCUS Augustus-kori antiquarius *De indigitamentis* c. művét (III. 2.). Grammaticusként természetesen ismerte a római költészetet (hivatkozik LUCILIUSRA és HORATIUSRA is). Bár kiválóan tudott görögül, a görög szerzőket valószínűleg másodlagos forrásokból (VARRO, PLINIUS) idézte. Még ma is vannak kutatók, akik hajlamosak CENSORINUST a nagy római irodalmi alkotások kivonatolójának tekinteni. Abban igazuk van, hogy CENSORINUS nagynevű elődei munkáiból építette fel a *De die natali*-t, de ezt egy önálló koncepció alapján tette.

5. Az ókori kronológia történetének tanulmányozásához CENSORINUS műve az egyik legfontosabb forrás, szerzőnk részletesen ír a római kronológia fejlődésének három szakaszáról: a *romulusi* (lunáris), a *praejulianus* (luniszoláris) és a *caesari* (szoláris) évről. A korai római naptárral kapcsolatos vitás kérdések vizsgálatába a *De die*

natali mellett más ókori szerzők munkáit és epigraphiai forrásokat is bevontam. CENSORINUS kétféle hagyományt is megemlít a legkorábbi római naptárral kapcsolatban a 10 hónapos (304 napos) évet, valamint a 12 hónapos évet. Forrásaink egybevetését követően megállapíthatjuk, hogy a legkorábbi római év eredetileg tíz hónapos volt, erre utalnak a hónapok nevei quintilistól decemberig (ezeket a hónapneveket sorszámnevből képezték), és az évet a holdfázisok szerint számították. Ezen utóbbira utal a hónapok kitüntetett napjainak elnevezése: a *Kalendae* (mely az újhold megjelenésének ünnepélyes kihirdetését jelentő '*kalare*' igéből származik), valamint az *Idus* (mely a félholddal állt kapcsolatban, '*iduo* = *dividere*'). A naptárak tanulmányozásakor azonban mindig tudatában kell lennünk annak, hogy bár CENSORINUS csillagászati és kronológiai ismeretei megfelelték a kor színvonalának, műve nem csillagászati szakmunkának készült, így valószínűleg több esetben is a valóság helyett számmisztikai fejtegetéseket olvashatunk.

O'MARA például egy frissen megjelent tanulmányában megkérdőjelezi CENSORINUS *Szóthisz*-felkeléssel kapcsolatos adatának hitelességét (Cens. XXI. 11). Amely szerzőnk szerint Kr. u. 139. július 20-án volt, más ókori források és csillagászati számítások azonban Kr. u. 136-139 közé helyezik. Az is "szerencsés véletlen", hogy Q. CAERELLIUS születésnapja éppen a *Szóthisz*-felkelést követő századik évre esett (a hetes és kilences szám mellett a százás is kiemelt szerepet játszik a *De die natali*-ban, hiszen CENSORINUS egyértelműen a száz éves *saeculum*-okat tartja történetileg hitelesnek,

és műve a fennállásának hamarosan tízszer századik évfordulójára készülő Róma ünnepének egyfajta előkészítéseként is felfogható). Így elképzelhetőnek tartom, hogy CENSORINUS egyszerűen meghamisította a dátumot, hogy ezzel is hízelegjen tekintélyes patronusának. Hasonló a helyzet Numa-féle 355 napos évvel, melyet maga CENSORINUS is *püthagoreus* számmisztikával magyaráz. (Cens. XX. 4.).

6. CENSORINUS az egyik legfontosabb forrásunk a etruszk-római *saeculum*-ok és a *ludi saeculares* tanulmányozásához. Ezekkel kapcsolatban szerzünk a következő fontos információkat szolgáltatja.

a) A saeculumoknak két fajtája van, a természetes saeculumok (*saeculum naturale*) és polgári saeculumok (*saeculum civile*). A természetes saeculum a leghosszabb emberi élet időtartama, mely a születéstől a halálig tart, a polgári saeculum valamely közösség papi testülete, vagy egy tudós által kialakított mesterséges rendszer.

Ennek megfelelően alakult a saeculumok 100, illetve 110 éves hagyománya. A *saeculum* kifejezés a latin nyelvben hosszú fejlődésen ment keresztül: a görög *genea*-val keverve tévesen nemzedéknek értelmezték (lat. *aetas*); később bizonytalan hosszúságú időszakot jelentett, majd átlagos emberi élettartamot (*saeculum vitale*), végül nagyobb időegységet (egyfajta "*annus magnus*"-t, vagyis nagy évet).

b) A *De die natali*-ban jelentős szerepet töltenek be a különféle ciklikus időszakok, melyek a pusztulás mellett magukban hordozzák az újjászületés eszméjét is. A *saeculum*-ok és a *ludi saeculares* iránti

érdeklődés a Kr. e. II-I. századtól volt jelen folyamatosan a római közgondolkodásban, amikor a köztársaság válsága miatt a római vezető rétegre különösen nagy hatással voltak az etruszk (10 saeculum, majd azt követően a világ újjászületése), valamint a hellenisztikus (az ARISZTOTELESZ-féle és a káldeus "nagy év") elképzelések. A *saeculum*-ok (a "nagy év" római változata) is tulajdonképpen a ciklikus újjászületés ünnepét jelentették, egy régi korszak végét, egy új boldogabb korszak kezdetét. CENSORINUS, a tizedik saeculum szülötteként pontosan átérezte ennek a kerek évfordulónak a rendkívüliségét. (Cens. XVII. 15)

c) A *ludi saeculares* hagyományát illetően megállapíthatjuk, hogy a játékok két fő hagyományból táplálkoztak. A játékok első rétegét a *gens Valeria* nemzetségi ünnepe a *ludi Tarentini* jelentette, a második réteget pedig az etruszk eredetű *saeculum*-okat lezáró ünnepek. A *ludi saeculares* 100 éves változatának sem görög, sem római változata nem volt (semmiképpen sem függhet össze a *dictator clavi figendi* választásának szertartásával).

d) A köztársaság-kori *ludi saeculares* története VARRO, illetve CENSORINUS elbeszélésében Valerius ANTIAS közvetítésével maradt ránk, aki a Valeriusok híveként nagy valószínűséggel manipulálta az adatokat, hogy ezzel is a *gens Valeria* hírnevét növelje. Éppen ezért a *ludi saeculares* köztársaság-kori hagyományát csak bizonyos fenntartásokkal fogadhatjuk el, a játékok időrendjét az ókori szerzők ellentmondásai és az epigraphiai anyag hiánya miatt pedig nem tudjuk megnyugtatóan tisztázni.

e) Az első történetileg is dokumentálható saecularis játékokat Augustus császár rendezte Kr. e. 17-ben, hiteles történeti forrásokkal bizonyítható saecularis játékokat még a következő császárok rendeztek.

a 110 éves *saeculum*-számítás szerint

Augustus császár: a. U. c. 737; Kr. e. 17.

Domitianus: a. U. c. 841; Kr. u. 88.

Septimius Severus: a. U. c. 957; Kr. u. 204

a 100 éves *saeculum*-számítás szerint

Claudius: a. U. c. 800; Kr. u. 47.

Antoninus Pius: a. U. c. 900; Kr. u. 147/8.

Philippus Arabs császára. U. c. 1001; Kr. u. 248

A császárkori *ludi saeculares* a mindenkori császári propaganda szolgálatában állt, mind a 100, mind a 110 éves *saeculum*-okat lezáró játékok az AUGUSTUS által kialakított rendszer szerint zajlottak, a történetírói és epigraphiai forrásokból kitűnően ismerjük ezen játékok történetét. A *ludi saeculares* ebben a korszakban már a közösség megtisztításának ősi rítusa helyett, a császárok által megvalósított új aranykor pazar nyitányát jelentették.

7. Összegzés. CENSORINUS műve a klasszikus antikvitás tudományos ismereteinek fontos gyűjteménye. Bár terjedelme miatt

lényegesen kevesebb információt hordoz, mint más szerzők művei, mégis tartalmaz néhány igen értékes adalékot az ókori orvostudományhoz, preszókratikus filozófiához és az antik kronológiához. A *De die natali* azonban nem egyszerűen a korábbi műveket kivonatoló kompiláció, a számmisztika ugyanis kiemelkedő szerepet játszik CENSORINUSNÁL. Erre épült fel a mű sajátos koncepciója: szerzőnk olyan születésnap-i köszöntőt írt, melyben a számmisztika segítségével felvázolta sajátos anthropológiai és kronológiai elképzeléseit. CAERALLIUS *laudatio*-jában CENSORINUS elárulja, hogy az ünnepelt éppen a negyvenkilencedik (vagyis 7×7) születésnapját üli. Természetes, hogy szerzőnk, aki igen járatos mind a korabeli orvostudományban, mind az asztrológiában kedveskedni akar tekintélyes patrónusának, így megállapítja, hogy az emberi életben a 7-es és a 9-es szám szorzataiból álló évek a kritikusak: azaz a negyvenkilencedik (7×7), a hatvanharmadik (7×9) és a nyolcvanegyedik (9×9) születésnapok. Minthogy CAERELLIUS átlépte a kritikus 49. évet (hiszen megünnepelte születésnapját), ezért most már hosszú öregséget ér meg, hiszen a 63. évig semmi sem veszélyezteti, ráadásul 63 éves korukban jóval kevesebben halnak meg, mint akár 49, akár 81 éves korukban. Ennek bizonyosságára a szerző hosszasan sorolja azokat a híres embereket, akik túlléptek ezeken a kritikus életkorokon. Sajnos nem tudjuk, hogy CENSORINUS jóslata valóra vált-e, mivel Quintus CAERELLIUS életéről e *laudatio* adatain kívül semmit sem tudunk.

IV.

Az értekezés témakörében tartott előadások:

2000. május 20, Pécs: *IV. Magyar Ókortudományi Konferencia* (a Magyar Ókortudományi Társaság rendezésében) előadást tartottam "*A nagy év az antik irodalomban*"

2001. október 12, Debrecen: *Az antik orvostudomány és a feliratok konferencia* (a Debreceni Egyetem Ókortörténeti Tanszéke és az MTA DAB Epigraphikai Munkabizottsága rendezésében) "*Censorinus és az antik orvosi iskolák*"

Az értekezés témakörében megjelent és közlésre elfogadott publikációk:

Könyv:

Polübiosz *Történeti könyvei*. Szerk. Tegyei Imre - Forisek Péter Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2002. Kronológiai kommentárok az egyes könyvekhez, valamint "Kronológiai táblázat" 482-486. oldalak.

Aelius Spartianus: Antoninus Geta életrajza. In: *Historia Augusta*. (Szerk. Havas László - Burai Erzsébet - Takács Levente) Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 2003. 240-246.

megjelenés előtt: Censorinus *A születésnap*. Fordította, a kommentárokat és a kísérő tanulmányokat írta Forisek Péter. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő.

Tanulmányok:

Forisek Péter: Számmisztika és orvoslás. Censorinus és az antik orvosi iskolák. *Ókor* II. Évf. 2003/2-3. 53-57.

megjelenés előtt: Forisek Péter: Censorinus és műve a De die natali. *Történeti Tanulmányok* XI. (Szerk. Takács Péter) Debrecen, 2003.

Recenzió:

Forisek Péter: *Livius és korai Róma* (Forsythe, Gary: Livy and Early Rome. A Study in Historical Method and Judgement. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1999. Historia Einzelschriften 132.) *Klió* 2000/3.